

УДК 617.3(477.54-25)(092)Зайченко(045)

Роль харківської школи ортопедії в житті та діяльності професора Зайченка Іллі Леонтійовича (07.03.1896–15.06.1964)

К. І. Зайченко ¹, О. К. Зайченко ²

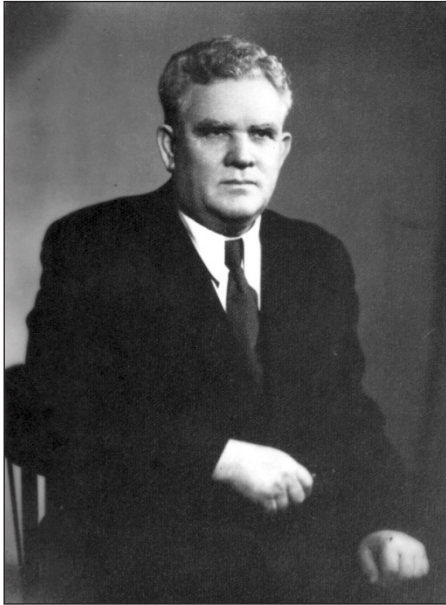
¹ Київська міська клінічна лікарня №8, Україна

² Національний музей історії України, Київ

The article reveals interesting details of the development of the system of health care and the development of the national orthopedics and traumatology in the period between the two world wars and the first post-war decades, and the importance of the developments of the Kharkov scientific school under the leadership of Professor Sitenko Mikhail Ivanovich. Under the influence of the Kharkov period, orthopedics became a vocation for Zaichenko Ilya Leontyevich, who, under the motto of the teacher (Sitenko M. I.), «to treat with his head, and not with his hands», remained loyal to the profession in the most difficult circumstances. A clear illustration of this was the medical and underground activities of I. L. Zaichenko during the Second world war. In the postwar years, Professor Zaichenko I. L. trained 4 candidates and 1 doctor of medical sciences. Over the years of his scientific activity, he conducted more than 3 000 experiments, and in connection with this, he always recalled one of his teacher-teachers o Professor Yelenevsky K. F. It is worth noting the experiment of 1936 with the use of cold-preserved bone (Dr. Inklan applied a cold-frozen bone graft on a man in Cuba in 1942). Zaichenko I. L., MD, made three scientific discoveries: 1) created a scheme of regenerative process of bone tissue, consisting of six stages, which was formally adopted in the former USSR, which is reflected in the 14th volume of the Great Medical Encyclopaedia; 2) described in 1939 the process of resorption of the bone homotransplant by leucocytes «according to the type of ice melting» (now such cells are called immune competent, and clone them to create specific antisera that depress the host's immune aggression against the graft); 3) manufactured an immunopreparation from rabbit tissues treated before the preparation of oligopeptides. The achievements of Professor Zaichenko I. L. are still relevant today — his scientific works are cited, and the institutions and departments created by him continue to operate. Key words: history of orthopedics and traumatology of Ukraine, outstanding scientists of Ukraine of the 20th century.

В статті раскрыты интересные детали становления системы охраны здоровья и развития отечественной ортопедии и травматологии в период между двумя мировыми войнами и первые послевоенные десятилетия, акцентировано внимание на значении разработок харьковской научной школы под руководством профессора Ситенко Михаила Ивановича. Под влиянием харьковского периода ортопедия стала призванием для Зайченко Ильи Леонтьевича, который под девизом учителя (Ситенко М. И.) — «лечить головой, а не руками», сохранял преданность профессии в самых сложных обстоятельствах. Яркой иллюстрацией сказанного явилась медицинская и подпольная деятельность И. Л. Зайченко во время Второй мировой войны. В послевоенные годы профессор Зайченко И. Л. подготовил 4 кандидатов и 1 доктора медицинских наук. За годы своей научной деятельности он провел более 3 000 экспериментов, в связи с чем всегда вспоминал еще одного своего учителя-харьковчанина профессора Еленевского К. Ф. Особо стоит отметить эксперимент 1936 года с применением консервированной холодом кости (д-р Инклан применил законсервированный холодом костный трансплантат на человеке на Кубе в 1942 году). Д. м. н. Зайченко И. Л. сделал три научных открытия: 1) создал схему регенеративного процесса костной ткани, состоящую из шести стадий, которая была официально принята в бывшем СССР, что отражено в 14-м томе Большой медицинской энциклопедии; 2) описал в 1939 г. процесс рассасывания костного гомотрансплантата лейкоцитами «по типу таяния льда» (теперь такие клетки называют иммуннокомпетентными, и клонируют их для создания специфических антисывороток, угнетающих иммунную агрессию хозяина против трансплантата); 3) изготовил иммунопрепарат из тканей кролика, обработанных до получения олигопептидов. Нарботки профессора Зайченко И. Л. актуальны и сегодня — его научные труды цитируют, а созданные им учреждения и кафедры продолжают деятельность. Ключевые слова: история ортопедии и травматологии Украины, выдающиеся ученые Украины XX века.

Ключові слова: історія ортопедії і травматології України, видатні науковці України XX століття

Епітафія на надгробку доктора медичних наук, професора Зайченка Іллі Леонтійовича у Львові на Личаківському цвинтарі починається зі слів: «Закінчив медфакультет Київського університету, учень Харківської школи ортопедів».

І варто зазначити, що центрів ортопедії в Україні багато, але як про Школу згадують найчастіше все ж саме про Харків, інститут Ситенка.

Вплив харківського періоду на подальшу практичну, наукову та викладацьку діяльність професора Зайченка І. Л. відчувався в його життєвих принципах. Ортопедія — це покликання, гасло (вчителя Михайла Івановича) — «лікувати головою, не руками», роботу слід організувати будь-де за будь-яких обставин, зберігати присутність сили духу.

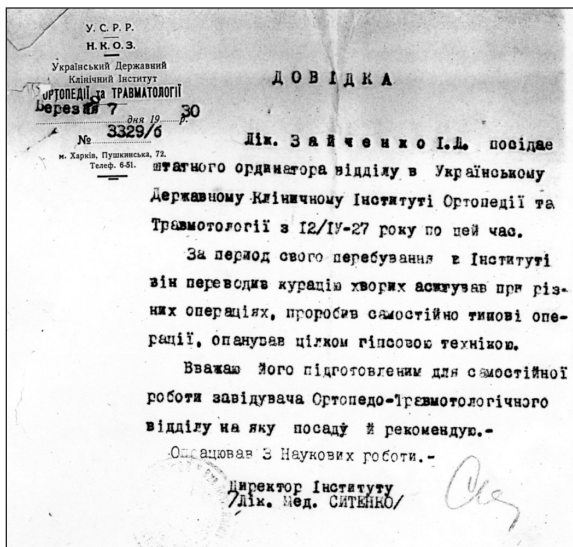

Рис. 1. Рекомендація на посаду завідувача ортопедо-травматологічного відділу І. Л. Зайченку, підписана М. І. Ситенком

Оскільки Михайло Іванович Ситенко цінував Іллю Леонтійовича як учня, то запрошував до себе, у коло друзів — цвіт харківської інтелігенції. Мабуть, саме під впливом цього спілкування в нашого батька/діда сформувався кредо, заповідане синам: «Бути рівним серед перших». Під цим він розумів високу вимогливість до себе, змагальність із надскладними завданнями, які щедро пропонувало життя у часи двох світових воєн, революцій, громадянської війни, післявоєнного відновлення країни, коли Іллі Леонтійовичу випало вчитися та працювати.

Спеціалізацію ортопеда-травматолога І. Л. Зайченка здобував із квітня 1927 до лютого 1935 рр., коли учрозподіл НКОЗ колишнього УРСР перевів його до Київського ортопедичного інституту (наказ № 15370 від 14.02.1935).

За ці вісім років І. Л. Зайченко перетворився з лікаря-стажера на повноцінного науковця та самостійного практика (рис. 1), про що свідчить факт затвердження його в грудні 1935 р. центральною кваліфікаційною комісією НКОЗ колишнього УРСР у званні старшого наукового співробітника та наданні вченого ступеня кандидата медичних наук без захисту дисертації (на підставі надрукованих робіт за клопотанням Харківського інституту ортопедії та травматології).

Поштовх до наукової діяльності, отриманий від професора Ситенка М. І., виявився достатнім для підготовки та захисту Іллею Леонтійовичем у київській довоєнний період першої в УРСР докторської дисертації з ортопедії-травматології (1938).

Ортопедія виявилась покликанням, про що свідчить уся подальша персональна статистика операцій, експериментів, фактів «розкалічування» ветеранів та дітей, збережених у різноманітних згадках.

Саме в Харкові І. Л. Зайченко перейняв та переніс до Києва кращі методики підготовки спеціалістів в інституті ортопедії, запровадив класифікацію ортопедо-травматологічних операцій, створив музей (другий після харківського), в якому були муляжі варіантів скелетного витягнення на верхніх та нижніх кінцівках, а також створив віварій на зразок харківського. Пізніше повторив усе це в Мукачеві (музей) (рис. 2) та Львові (віварій).

Офіційним визнанням практичних досягнень професора Зайченка І. Л. були:

1. Доручення МОЗ України: перевірити деякі лікувальні заклади в післявоєнні роки, а також створити та очолити НДІ ОХМАТДИТ у м. Мукачеві (1946);

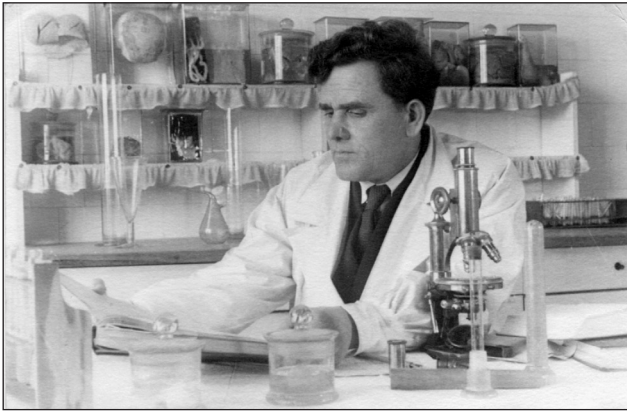

Рис. 2. Доктор медичних наук Зайченко Ілля Леонтійович у створеному ним музеї у м. Мукачево

2. Призначення (1941) керівником медично-санітарної частини, базованої на санітарному поїзді, що прямував у напрямку м. Проскуров (нині м. Хмельницький);

3. Призначення головним хірургом та ортопедом Одеської (1944–1945) та Закарпатської (1946–1950) областей, м. Львова (1951–1964).

Формування організаторських здібностей відбувалось також у Харкові. Він брав участь у громадському житті інституту, був членом і головою місцевому інституту, головою Комісії охорони праці, головою Виробничої комісії, працював консультантом у медсанупрі. Отримав Почесну грамоту від дирекції інституту та фотоапарат «Фотокор» від профсоюзної організації, який до сих пір зберігається в родині.

Про те, як далі застосовано Іллею Леонтійовичем набуті за харківський період організаторські якості, найкраще розповість перелік створених/очолюваних ним медзакладів, навчальних кафедр та професійних спільнот:

– у 1935–1941 рр. завідував кафедрою ортопедії, травматології та польової хірургії 2-го Київського медичного інституту, який пізніше (після закінчення Другої світової війни) було переведено у м. Чернівці;

– розгорнув наметовий шпиталь (1941) після того, як в черзі на переправу під м. Каневом в одну з ночей санітарний потяг потрапив під бомбардування, та організував його роботу і після захоплення території німцями, аж до холодів. Частина поранених одужала. Тяжких хворих розмістили в місцевій лікарні, на чому закінчилося виконання місії наметового шпиталю і його було розформовано;

– завідував у 1944–1946 рр. кафедрою військово-польової хірургії, ортопедії і травматології

Одеського медичного інституту та Одеського інституту удосконалення лікарів;

– організував у 1945 р. на базі санаторію ім. К. Маркса клінічне відділення військової хірургії на 200 ліжок для обслуговування інвалідів Другої світової війни;

– із 1945 р. очолював першу клінічну лікарню в м. Одеса, організував на її базі ще один військовий шпиталь. За часи роботи у шпиталі власноруч здійснив 300 операцій, упровадив низку удосконалених методів лікування: комплексне лікування вогнепальних остеомієлітів; біолого-хірургічний метод лікування незагоюючих хірургічних виразок, які виникали після вогнепальних ушкоджень, метод лікування кульгів з вадами після травм. Вивчив ефективність застосування пеніциліну;

– організував та завідував у 1946–1948 рр. кафедрою нормальної анатомії людини медичного факультету Ужгородського університету. Був єдиним доктором медичних наук серед ініціаторів створення медичного факультету Ужгородського університету;

– завідував у 1946–1949 рр. кафедрою топографічної анатомії та оперативної хірургії медичного факультету Ужгородського університету;

– під час наукового керівництва у 1946–1951 рр. Закарпатським НДІ ОХМАТДИТ завідував клінікою дитячої хірургії, створив експериментальний відділ із віварієм, де продовжував дослідження щодо регенерації кісток. Встановив реактиви і схему їх застосування за стадіями репаративного процесу, упровадив їх у практичну медицину. Підготував та провів Першу наукову конференцію-сесію інституту (1947), яка водночас стала першою науковою конференцією за часи існування Закарпаття;

– у 1951 р. обраний професором на кафедрі госпітальної хірургії Львівського медінституту (зав. кафедрою професор Кузьменко Л. М.) з курсу ортопедії та травматології;

– у 1955 р. очолив організовану ним кафедру ортопедії-травматології та дитячої хірургії;

– у 1960 р. організував обласне наукове товариство ортопедів-травматологів і працівників протезної справи. Під його керівництвом це товариство видало 5 книг.

Окремою яскравою ілюстрацією організаторських здібностей у поєднанні з силою духу є медична та підпільна діяльність Іллі Леонтійовича в Києві, куди він повернувся після розформування наметового шпиталю (із залишків розбитого санпоїзда), медична та партизанська діяльність у м. Жмеринка та м. Одеса.

Рис. 3. Професор Зайченко І. Л. з групою студентів Львівського медичного інституту

В один із днів після повернення до Києва Ілля Леонтійович прийшов до ортопедичного інституту по вул. Кірова № 6 (нині будівля МОЗ по вул. Грушевського) та наполегливо постукав у зачинені двері. Згодом двері відчинила сестра-господарка із щасливим вигуком: «Слава Богу, що хтось із своїх прийшов, бо я щодня приходжу на роботу і стережу майно як матеріально відповідальна. Боюся, щоб не пограбували, бо як повернуться наші, то розстріляють». Дізнавшись, що у місті з різних причин залишилися співробітники інституту, професор Зайченко І. Л. звернувся до окупаційної влади за дозволом відновити роботу. Отримавши такий дозвіл, він очолив ортопедичний інститут та через доцента Леончук Г. С. налагодив зв'язок із радянським підпіллям у м. Києві.

Зайченко І. Л. приймав на лікування поранених, підставляючи в історії хвороб рентгенограми хворих із архіву, щоб обійти наказ коменданта міста щодо звітування про вогнепальні поранення, а після виписки видавав воїнам аусвайси, отримані від підпілля. Наприкінці 60-х років ХХ століття під час радіопередачі «Біля партизанського вогнища» керівником інституту ортопедії та травматології професором Меженіною Є. П. була оприлюднена інформація про доноси. Невідомий до тепер провокатор двічі повідомляв міського німецького куратора з медицини про порушення Зайченком І. Л. наказу військового коменданта щодо звітування про вогнепальні поранення.

Унаслідок цього в інституті відбулися перевірки, після яких Ілля Леонтійович із родиною вирішив поїхати з Києва і передав керівництво інститутом доценту Воробйову Миколі Олександровичу.

Через наближення фронту родина за допомогою підпільників вирушила на захід, зупинилася у м. Жмеринці, де професор Зайченко став працювати в лікарні та увійшов до партизанського загону.

Посилилося бомбардування залізничного вузла, тому доводилося цілодобово працювати в операційній. До цивільної лікарні м. Жмеринки потрапляли також поранені з німецьких частин різних національностей (угорці, румуни), для лікування яких окупаційна влада видавала медикаменти та перев'язочний матеріал, що надходив каналами міжнародного Червоного Хреста. Цей матеріал не так суворо обліковувався, що дало змогу його передавати на потреби партизанського загону.

На початку 1944 р. родина проф. Зайченка вирушила поїздом до Одеси, оскільки подальша діяльність загону мала відбуватися там. У плетеному кошику з немовлям — третім сином Богданом — перевезли рацію, про що мати, Олена Францівна, дізналися лише після війни і смерті чоловіка з листа зв'язківця загону І. О. Підлубного.

Після звільнення Одеси 10 квітня 1944 р. партизанський загін злився з 26-ю Армією. Професор Зайченко І. Л. залишився головним хірургом Одеської області.

Викладацький стиль професора Зайченка І. Л. характеризувався значною увагою до практичних ілюстрацій та вправ. Він водив студентів по палатах, демонстрував пацієнтів на лекціях тощо (рис. 3).

У закарпатський та львівський періоди (1946–1964) підготував 4 кандидатів та 1 доктора медичних наук. На кафедрі травматології, ортопедії, дитячої хірургії Львівського медичного інституту за 1950–1959 рр. курси спеціалізації та удосконалення закінчило 450 лікарів різних спеціальностей.

Як науковець професор Зайченко І. Л. провів понад 3 000 експериментів, завжди згадував ще одного свого вчителя — професора Єленевського К. Ф., який поділився навичками саме експериментальної медицини. Як написав професор Коваленко П. П. у монографії «Гомотрансплантація заморожених костей» (1961) та Улещенко В. А. у своїй кандидатській дисертації «Гомотрансплантація мышечков бедренной и большеберцовой костей (экспериментально-клиническое исследование)» (К., 1965), Зайченко І. Л. уперше в експерименті в 1936 р. у Києві на тваринах застосував консервовану холодом кістку, а доктор Інклан застосував законсервований холодом кістковий трансплантат на людині на Кубі в 1942 році.

Протягом своєї діяльності Зайченко І. Л. здійснив три наукових відкриття. Про перше з них він доповів на II з'їзді ортопедів-травматологів України (Київ, 1939 р.). Тоді Ілля Леонтійович надав доповідь «Морфологічні різновиди процесу регенерації кісткової тканини. Стадійність у розвитку регенеративного процесу», яка викликала живий інтерес і обговорення в колі професорів — учасників з'їзду. Зокрема, професор Штефко В. Г. (Москва) зазначив: «Значення доповіді Зайченка полягає в тому, що він створив схему регенерації кістки, яка дає змогу цілком упевнено виділити стадійність процесу регенерації. Виходячи з його матеріалу, можемо сказати, що дійсно, процес регенерації абсолютно точно має бути вміщений у ті стадії, які він пропонує...». Потім умовна схема розподілу регенеративного процесу кісткової тканини на шість стадій, запропонована Зайченком, була офіційно прийнята в колишньому СРСР, про що зазначено в 14-му томі Великої медичної енциклопедії (2-ге видання, 1960 р.).

На тому самому з'їзді Ілля Леонтійович зробив ще одну доповідь «Заміщення кісткового дефекту різного виду пластичним матеріалом», у якій описав спостережуваний ним процес розсмоктування кісткового гомотрансплантату лейкоцитами «за типом таяння льоду». Традиційно цей процес на той час сприймали як прояв запалення. Нині клітини, які беруть участь у резорбції трансплантатів, називають імуннокомпетентними та клонують їх для створення специфічних антисывороток, що пригнічують імунну агресію господаря проти трансплантата. Суттєвим є факт відсутності на момент оприлюднення доповіді (1939 р.) імунології як наукової дисципліни. Тому Ілля Леонтійович, а також інші учасники з'їзду, не змогли усвідомити, що зроблено наукове відкриття.

Імунологія як наукова дисципліна почала інтенсивно розвиватися після створення нових методів дослідження — фазового контрасту, люмінесценції, авторадіографії, електронної мікроскопії. Але це відбулося в 50–70-ті роки ХХ століття, тобто через 50 років від відкриття Іллею Мечниковим фагоцитозу і 20 років після відкриття Іллею Зайченком явища агресії лейкоцитами організму «господаря» проти трансплантата! Такий розвиток імунології уможливив науковий опис аналогічного раніше зробленому Іллею Леонтійовичем відкриття одразу двома вченими у різних частинах світу — британцем сером П. Б. Медаваром (Medawar, Peter Brian: *The Uniqueness of the Individual*, London, 1957) та австралійцем

Ф. Бернетом (Burnet, Frank Macfarlane: *Viruses and Man*, L., 1953). І саме опис штучної імунної толерантності зробив цих учених Нобелівськими лауреатами у 1960 році.

Прагнучи підкреслити внесок української науки в зазначене відкриття, професор Зайченко І. Л. звернувся за порадою до президента АМН колишнього СРСР академіка Блохіна М. М. — і отримав відповідь стосовно доцільності встановлення пріоритету. Із цією метою львівське науково-методичне товариство ортопедів-травматологів подало монографію Іллі Леонтійовича «Элементы к построению управления регенеративным процессом костной ткани и вообще тканей» (Львів, 1958) на отримання Державної премії з науки і техніки.

Ще однією імунологічною інновацією був препарат тригландол (три залози: селезінка, печінка, шкіра) власного виготовлення Іллі Леонтійовича із застосуванням методу консервування біологічних лікувальних препаратів, переданий під час спілкування відомим окулістом професором Філатовим В. П. Це були тканини кролика, опрацьовані до одержання олігопептидів. Професор Зайченко І. Л. виготовляв та застосовував тригландол для стимуляції регенеративних процесів у разі переломів, несправжніх суглобів, остеохондрозу хребта.

За результатами науково-практичної діяльності протягом життя професора Зайченка І. Л. опубліковано 150 наукових праць. На обсязі його наукового спадку позначилися роки життя (1896–1964), на які припадають дві світові війни та революційні події, котрі суттєво відволікали на вирішення нетипових для мирного часу завдань. Одним із головних підсумків науково-практичної діяльності професора Зайченка стало поширення кісткової трансплантації, яка за 80 років (з часу першої з трансплантації консервованої холодною кісткою експериментальним тваринам) стала рутинною операцією як для ортопедів-травматологів, так і для пацієнтів. Одержали розвиток відкриття Іллі Леонтійовича і в іншій галузі медицини, бо хоча імунологію як наукову дисципліну через різні обставини створили закордонні колеги, але впритул до вирішення цього завдання професор підійшов ще в далекому 1939 році. Сьогодні важко оцінити цей внесок, бо у колі сучасників імунологічні реакції, спричинені лейкоцитами, вже сприймаються на рівні аксіом, а понад 75 років тому панувало переконання щодо їхньої участі лише в запальних процесах. Змінилося за минулі часи й ставлення до виконання рент-

генологічних досліджень немовлятам із підозрою на вроджений вивих стегна — на межі 30–40-х років ХХ століття ця рекомендація викликала недовіру та побоювання за здоров'я дітей унаслідок отриманого опромінення.

За таких обставин, цілком зрозуміло, чому Ілля Леонтійович так багато зусиль докладав крім практичної та наукової діяльності, до підготовки та збереженню медичного кадрового потенціалу і розвитку інфраструктури охорони

здоров'я. Він прагнув прискорити рух інновацій, упроваджувати досягнення експериментальних розробок у клінічну практику. І тому найбільшим його спадком є подальша діяльність створених ним за післявоєнні роки Закарпатського НДІ ОХМАТДИТ, кафедри травматології, ортопедії, дитячої хірургії Львівського медичного інституту, Львівського обласного наукового товариства ортопедів-травматологів і працівників протезної справи.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15674/0030-59872017198-103>

Стаття надійшла в редакцію 20.02.2017

THE ROLE OF KHARKOV ORTHOPEDIC SCHOOL IN LIFE AND ACTIVITY OF PROFESSOR ILYA LEONT'EVICH ZAICHENKO (07.03.1896–06.15.1964)

К. І. Zaichenko ¹, О. К. Zaichenko ²

¹ Kyiv City Clinic № 8, Ukraine

² National Museum of History of Ukraine, Kyiv

✉ Olga Zaichenko: olga_sai@ukr.net